

ТИПОЛОГИЯ НА ОСНОВНИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ ПОТОЦИ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО 1918—1944 г.

Николай Поппетров

Досега обосноваването на основни потоци и тенденции в българското общество след Първата световна война до 9 септември 1944 г. се базира на константна схема. Обикновено за изходна позиция се приема или социално-класовият белег (класовата структура на обществото), или с оглед на разбирането за водеща роля в историческия процес на революционното работническо (респ. комунистическо) движение. Традиционното разбиране включва буржоазни, дребнобуржоазни и пролетарски потоци. В годините на Втората световна война напр. политическите потоци се типологизират на: ф а ш и с т к и, б у р ж о а з н а (нефашистка) о п о з и ц и я и к о м у н и с т и ч е с к и (с гравитиращите към него леви антифашистки сили, включени от 1942 г. насетне в Отечествения фронт)¹.

Тенденцията в обществото през разглеждания период не се обуславят (с малки изключения) от ролята на една или друга политическа партия или класови борби, а преди всичко от отношението към комплекс от фактори, определящи политическата, социалната и икономическата система в страната. Пълното изоставяне на досегашните схеми изисква нов поглед върху проблема. Естествено (и тук марксисткото разбиране е адекватно с действителността) разделителен белег при типологизирането е отношението към партийно-парламентарната система, буржоазния политически режим и капиталистическия строй.

Първата световна война води до дълбоки промени в политическата ориентация на българското общество. Тя слага начало на криза на политически идеи, на държавни институции и отваря пътя за усилено експериментиране в идейно-политическата сфера. Пряк продукт на войната е създаването на благоприятна почва за екзистирането на алтернативни политически идеи и тенденции с мощно обществено влияние.

Българското общество влиза във войната с три обособени потока: б у р ж о а з н о д е м о к р а т и ч е н (с либерални и респективно консервативни полюси); с о ц и а л н о р е ф о р м и с т к и (представян от БЗНС) и р а д и к а л н о о р и е н т и р а н към отхвърляне на политическото, социалното и икономическо статукво (в лицето на БРСДП (т. с.)). Наличието на реформистки идеи в радикалдемократическата партия; концепциите на БРСДП (ш.с.); смътно оформеното републиканско (като партийна тенденция) движение не променят яснотата на схемата. Те само придават естествените нюанси и преплитания между отделни нейни форми.

Безспорно, следвоенната криза засилва конфликтите между труда и капитала, поляризира политическия спектър. На преден план излизат тенденции на прегрупиране на политическите партии. Проявява се активно обществена маса, която до тогава е традиционен пасивен електорат. Войната дава път на дребната буржоазия и селячеството. Фронтовото изживяване, сплотило главно селски слоеве и други дребнобуржоазни маси, води до политическото “отприщване” на огромни сили, разглеждани от предишните политици като пасивен елемент.

Обществото търпи отчетливи влияния от основните тенденции в тогавашна Европа: по линията на болшеvizма, социалреформизма, десните уклони и оформящия се фашизъм. Това е времето на проникване на конгломерат от идеи: на О. Шпенглер, Ж. Сорел, Г. Льобон по-сетне Ортега и Гасет, Мусолини, О. Шпан и др. Създават се и местни идейни концепции с удивителна популярност — аграристката (на Стамболийски) и комунистическата (на тесняците)².

Непосредствено след Първата световна война политическата система, обществото и идеите са в остра криза, характерна с невъзможността да се постигне единомислие дори и по глобални въпроси (с изключение позицията по Ньойския мирен договор), и с максимално изостряне на противоречията между съсловия, политически формации и идейни разбирания.

Лайтмотив на тогавашното общество е констатацията за дълбока криза и изводът, че са нужни радикални промени, за да се излезе от нея. Диапазонът, в който отделните политически сили или мислители виждат тези промени, определя и постепенното оформяне на **три алтернативи на буржоазната демокрация**: лява (**комунистическа**); лява аграрна (в лицето на БЗНС) и дясна (**авторитарна**). Процесът на обособяване на трите разбирания за бъдещия облик на българското общество протича изключително бързо и преминава през фаза на активно експериментиране. Още съвсем в началото на 20-те години изходните позиции са ясно очертани, разбиранията за бъдещото — формулирани, избрани са и методите на борба.

* * *

От началото на 20-те години започва период на остра конкурентна борба между идеологическата обвивка на трите алтернативни идеи и същевременно практически се пристъпва към утвърждаване на отделните концепции за алтернативен на буржоазната демокрация режим. Годините 1920—1925 г. са наситени с перманентни опити да се ликвидира буржоазнодемократичната партийно-парламентарна система и с желанието да се обоснове необходимостта от промяна.

Постепенно основните политически потоци се обособяват около идеите, които се предлагат за едно ново общество.

Привържениците на крайна, пълна трансформация на съществуващата стопанска и политическа система в лицето на комунистите имат готова апробирана схема, заимствана от болшевишката революция и сравнително повърхностно адаптирана към българските условия. Техните програмни документи фиксират необходимостта от ликвидиране на капитализма по пътя на социализация (експроприация) на собствеността и разрушаване на всички политически и други институции. По ред причини, преди всичко поради липсата на конкретни вътрешнополитически условия, малобройността на партията и др. комунистическата алтернатива първоначално е затворена в рамките на няколко твърде схематични резолюции на съответните партийни форуми и в сравнително смътни представи за бъдещето. По-скоро комунистическото движение се движи от определен негативизъм към окръжаващия го “буржоазен свят”. Точно обратното, аграрната алтернатива, формулирана твърде ясно в речи и статии на Стамболийски, Р. Даскалов и други техни съратници, изложена в “Принципите на БЗНС” от 1919 г. и в други документи, получава, чрез установяването на самостоятелно управление на БЗНС, възможността да бъде реализирана на дело. Авторитарната идея за промени по същото време е твърде размита, все още неоформена. За нейно кредо би могло да се вземе разбирането на Цанков за трансформация на ролята на държавата и капитала, както и за нарастващото значение на социалните, респективно социалистическите елементи (“Едно взаимно проникване на новите противоположни сили е не само желателно, но и наложително”)³.

Именно с действията си режимът на БЗНС създава отлична атмосфера, при която авторитарните разбирания по отношение на икономиката и особено в политическата сфера получават живителни импулси. Твърде много може да се дискутира за характера на земеделския режим, но едно е достоверно — правителството на БЗНС провежда съзнателна и целенасочена политика към ограничаване ролята на парламента, ликвидиране на буржоазната (а в по-далечен план и цялата) партийна система, планира мероприятия за силно ограничаване на капитализма. Достатъчно е да се посочи безпощадната (не само словесна) борба против партиите и разбирането за превръщане на БЗНС в масова, единствена партия на целия народ; делегиране на парламентарните принципи (например земеделският конгрес дава съответния министър-председателски мандат); въвеждане на трудовата повинност, концепция за кооператизма като бъдещ икономически строй в страната и др.⁴

Авторитарните уклони на концепцията за аграристки по идеология и ко-

оператистки по икономическо съдържание строй активизира десния авторитаризъм (в лицето на отделни личности, политически кръжоци, групи, на Българския народен съюз “Кубрат” и др.). “Спасяването” на България от експериментите на БЗНС, от “дружбашката” диктатура и “оранжевия болшевизъм” довеждат до осъществяване на акт с дълбоко значение за авторитарната алтернатива — преврата от 9 юни 1923 г. Формалната победа на буржоазнодемократичния поток (който застава зад промяната, извършена от Народния съговор и Военния съюз) има дълбок контекст. Тя практически означава признаване на неспособността на традиционните партийно-парламентарни механизми и буржоазнодемократични традиции да защитят себе си. Режимът, дошъл чрез преврата на власт, осъществява, макар и половинчато, концепция за “силна власт”, която, дори и да не се приеме за авторитарна, достатъчно е да се характеризира като начален тласък на авторитарните тенденции. Не случайно в следдеветоюнската атмосфера се възстановява БНС “Кубрат”, създава се протофашистката формация Съюз “Българска родна защита”, започват да се разпространяват разбираня, които гравитират не толкова около идеята за силна власт, колкото отхвърлят основни принципи на буржоазната демокрация, критикуват либерализма, симпатизират не само на конкретни практики, но и на идеологията на италианския фашизъм.

Актът от 9 юни 1923 г. включва и един друг механизъм. Третата алтернатива — крайно лявата (комунистическата) съзира в турбулентната обстановка условията за осъществяване на своите концепции. Между септември 1923 г. и април 1925 г. комунистическото движение предприема масиран опит за дестабилизация на съществуващата система и с по-далечен прицел — за достигане до властта. Тези опити се заключават в Септемврийското въстание — 1923 г., четническото движение — 1924—1925 г. и в атентата в софийската катедрала “Св. Неделя” на 16 април 1925 г. В хода на следвоенната криза и фактическата гражданска война (1918—1925 г.) аграрната и комунистическата алтернативи биват насилствено елиминирани. Временното закрепване на буржоазната демокрация е формално и става за сметка на постъпателното засилване на авторитарната му алтернатива.

От втората половина на 20-те години до 19 май 1934 г. авторитаристите са тези, които постепенно завоюват терен — с численост и активност на акциите си те успяват да наложат своята алтернативна концепция като модел за развитието на страната. Без да е монолитно, а напротив — твърде разединено — авторитарното движение се оказва най-пригодно за съзнанието на значителни обществени слоеве — разочаровани привърженици на традиционните партии, неуспели левичари, офицерството, градски дребнобуржоазни слоеве, значителна част от представителите на “националноос-

вободителните” формации и др. За разцвета на авторитаризма съществуват много фактори с благоприятен характер — страх от “болшевишки” или земеделски експерименти, общо недоволство от стопанската политика, икономическа криза, несигурен вътрешнополитически живот, а така също благоприятстваща обстановка на Балканите. Авторитаризмът печели от антибългарската политика на балканските съседи на страната, нерешения национален въпрос, тежките санкции на Ньойския договор и не на последно място от самата авторитарна вълна в Европа. Допълнително засилване авторитарната алтернатива получава с образуването на първите фашистки формации — Съюза на българските фашисти (1927 г.), Националсоциалистическата българска работническа партия на Хр. Кунчев (1932 г.), Националната задруга фашисти на Ал. Сталийски (1930 г.), Съюза на младежките национални легиони (1930—1932 г.)⁵.

Фашистката алтернатива кара мнозина да предпочетат авторитаризма, а от своя страна фашистките атаки срещу либерализма, политическите партии, парламентаризма, икономическата политика и др. са идентични с пропагандата на авторитаризма и практически, без да са координирани, двата десни потока се подкрепят взаимно.

Актът от 19 май 1934 г. утвърждава авторитарната алтернатива като водеща и я поставя на власт. Буржоазната демокрация е опразнена от съдържание. Комунистическата и аграрната алтернативи претърпяват тежко поражение. Утвърдил се на власт, авторитаризмът трябва да изгради своята система, а това е възможно единствено чрез преодоляване на съпротивата на каквито и да е други алтернативни идеи. Доколкото превратът от май 1934 г. е извършен срещу буржоазната демокрация и нейната партийна система, то следващите мерки е логично да се насочат към евентуални други опоненти.

Кризата в земеделското движение и особено в неговата идеология и отслабването на Комунистическата партия облекчават задачата на режима. Що се отнася до опитите на фашисткия (тоталитарния) поток да извоюва определени позиции, авторитарният режим позволява само такива действия, с които практически утвърждава мерките на новата власт и ограничава с различни методи всички други прояви, които биха превърнали фашистките формации в заплашваща за авторитаризма алтернатива.

Ако трябва да се определят основните политически потоци в българското общество след установяването на авторитарна диктатура, изходна концепция трябва да стане разбирането, че между 1934 и 1944 г. в страната има авторитарен режим, който в късната си фаза и особено между началото на 1941 г. и началото на 1944 г. търпи чувствителни влияния от фашизма, и респективно се намира в процес на частична, крайно неравномерна и неп-

ланомерна, но постепенна фашизация. Това определя и оформянето на **четири фундаментални политически потоци** в страната. Те са: на привържениците на **буржоазната демокрация** (група, частично съвпадаща с членската маса на ликвидираните след май 1934 г. буржоазни политически партии); **авторитарният поток**, който представлява конгломерат от групи, но разполага с политическата власт и има сравнително добре изразена идеология и концепции във всички сфери на живота; **тоталитарната алтернатива** (в лицето на фашистките формации и особено на легионерското и ратническото движения), която разчита на крайната победа на тоталитаризма в европейски мащаб за своето проспериране в България; **лявата алтернатива** (главно на комунистите, но и на гравитиращите към тях леви групи и фракции от земеделското и социалдемократическото движение), която разчита единствено на победа на СССР във войната, но която в една или друга степен се готви за тотален реванш за големите поражения от първата половина на 20-те години, а и насетне.

Разглеждането на авторитарния поток и на фашистката алтернатива като цяло не е коректно поради обстоятелството, че тоталитаристите целят коренното трансформиране на политическата система. Достатъчно е да се позовем не толкова на теоретическите разлики между фашизма (тоталитаризма) и авторитаризма, колкото на характеристиката на авторитарния режим в България и на програмите на фашистките формации, за да се види, че независимо от временни симбиози между двете течения, фашистският поток по своите цели и задачи трябва да се обособи напълно самостоятелно. Накратко: българският тоталитаризъм вижда бъдещото държавно развитие под знака на монополна фашистка партия, с налагане на единна и задължителна идеология, крайна нетолерантност към политически противници и определени групи национални малцинства и е готов да следи първообраза на Третия райх (водаческата държава)⁶.

* * *

Анализът на основните потоци в българското общество между 1918 и 1944 г. изисква специално внимание върху алтернативните тенденции. Ето защо тук ще анализирам спрямо система от белези само алтернативните потоци, още повече, че традиционната буржоазна демокрация е добре фактологически проучена (макар и темпорално неравномерно) в работи на Илчо Димитров, Величко Георгиев и някои други историци.

По отношение на **партиите и парламента** трите алтернативни потока са на идентични позиции, отричайки съществуващите партии и тогава утвърдената форма на парламентаризъм. Най-общата констатация е за нефунк-

циониращ парламент и за партиен партикуларизъм, корупция и партизанщина. Но общото между алтернативните идеи стига само дотук. Класическото авторитарно течение, респективно авторитаризмът — на власт от 1934 г. насетне — вижда в безпартийния вариант на политически режим българска алтернатива на партийно развитие фашисткия поток, а комунистите са ортодоксални привърженици на разбирането за монополна масова политическа партия. Същото се отнася и до ранните разбираня на БЗНС (до 1923 г.).

Отношението към **държавата** на всички алтернативни течения е категорично позитивно. Нещо повече, в различна степен всички третират държавата като най-висша институция, върховен изразител на националните интереси, монополен собственик на средствата за производство и т. н. Разбирането за ръководна роля на държавата се отразява както във възгледа за силна власт, така и в авторитарното разбиране за “всеобхватна” държава. Тоталитаристите (фашисти и комунисти) са изразители и на интимното желание за сливане на партия и държава. Големи са нюансите във възгледите по отношение на ролята на държавата спрямо собствеността, фактор, който рязко отграничава земеделци и особено комунисти от фашисти и авторитаристи⁷.

Максимални различия се забелязват в отношението към **капитализма** — становищата се движат от пълното му отричане (комунистите) през възгледа за постепенното му трансформиране в посока към социализъм (земеделците) до схващането за дълбоко, почти структурно реформиране, при запазване естествено на капиталистическите отношения (но при поставянето им под контрола и арбитърската роля на държавата) — авторитаристите и фашистите.

Обобщено, отношението към капитализма като икономически строй може да се илюстрира със следните примери: първо, “облагородяване” на капитализма при нарастване ролята на държавата (авторитарните теоретици, свързани с правителствата от 1934 г. насетне); второ, утвърждаване “кооператизма” като икономически преходен строй между капитализма и социализма (мнение, което частично се вписва в разбирането за реформирането на капитализма — с изразител М. Геновски); трето, разбирането, че капитализмът подлежи на трансформация, чийто вид ще се определи от крайния резултат на Втората световна война (Ал. Цанков)⁸.

Независимо от големия диапазон между отделните оценки (и диаметрално противоположно поведение на комунистите в периода до 1941 г.), **българската буржоазия** не се радва на особените симпатии на алтернативните течения. Земеделците имат с нея стара вражда, плод не толкова на системната антибуржоазна пропаганда до юни 1923 г. от техните лидери,

колкото на неизбледняващите спомени от кампанията срещу селското население в хода на репресиите на деветоюнците. Авторитаристите питаят резерви към нейната способност да се справи без ръководство от компетентен елит с основните си национални задачи — вътрешен мир и стабилитет и решаване на националния въпрос. Тоталитаристите виждат обществото структурирано по образец, при който понятието буржоазия е трудно защитимо. Като цяло, авторитарните и тоталитарни сили проявяват съмнения в “исторически” план — в техните документи и материали въпросът не е обект на специално третиране. Комунистическата позиция еволюира в хода на Втората световна война, когато след създаването на Отечествения фронт антибуржоазните лозунги и нападки се заменят с диференцирано отношение.

Социалният въпрос е основен в разбиранията на авторитарния поток, на земеделците, на фашистките формации и техните привърженици. Засягат го и комунистите, но за тях неговото решение е производна на тоталната промяна в политическата система и икономическата база. И авторитаристи, и фашисти приемат, че “социалната справедливост” е може би най-важната вътрешнополитическа задача на “новата” (или “национална”) авторитарна държава, респективно на бъдеща тоталитарна България. Капиталът според авторитарните адепти трябва да стане социален, чрез което ще се избягнат социалните конфликти и ще се постигне в икономическата сфера желаното благополучие на народа, като се създадат условия капиталисти и работничество да имат общи интереси, т. е. да се утвърди мечтаното “единение на българщината”. Подобни възгледи споделят и някои от представителите на земеделските фракции, независимо че като цяло симпатиите им не са за тогавашния вид на капитализма. Комунистите считат всяка социална мярка за палиатив; тяхното разбиране е добре изяснено в литературата. Тук обаче трябва да се отвори една скоба и да се посочи, че от втората половина на 30-те години до началото на герmano-съветската война комунистическата партия и нейните легални поделения не само и не толкова по цензурни, колкото по тактически причини провеждат пропагандна дейност, изключваща позоваване на крайния идеал — комунистическата власт. В този смисъл комунистическото отрицание на капитализма е тясно свързано с основни стратегически, респективно в отделни моменти тактически задачи. Легалните издания на комунистическите среди по тези причини не могат да бъдат свидетелство за глобалните цели и интимните схващания на идеолозите и ръководителите на партията. Тук трябва да се отбележи, че практически комунистическото движение подкрепя идеите да се направи капиталът социален. В този пункт всички алтернативни потоци официално следват една линия. Ето защо авторитарният режим, независимо от отделни

стачни вълни, като цяло не среща особено противопоставяне в разбирането, че социалният въпрос трябва да се реши по посочената по-горе формула.

Със социалния въпрос е свързана и представата **чий интереси трябва да изразяват институциите, управляващи страната**. По силата на авторитарната концепция държавата играе ролята на арбитър и олицетворява интересите, стремежите и волята на своите поданици като общност. Това, пренесено в държавноправен план, означава власт за мнозинството с авторитарната уговорка, че е осъществявана от компетентния елит. Тоталитаристкото разбиране не се различава чувствително (особено ако изключим фашистката представа за пирамидална структура на обществото начело с тоталитарна партия и нейния абсолютен водач). Комунистическият модел, който в разглеждания период не е дефиниран открито, също може да се представи схематично така — власт на мнозинството с управление на елита (тук пирамидата е стъпаловидна — работническа класа — пролетариат — пролетарска партия). Земеделците, чиято теория (освен в някои разработки на Михаил Геновски) катастрофално изостава от процесите в обществото, са за власт на мнозинството.

Твърде съществен водораздел образува становището на отделните потоци по **националния въпрос**. Всички алтернативни сили имат свое добре обосновано решение за национално-териториалния въпрос. Авторитаристите и тоталитаристите могат да се идентифицират с българския междувоенен национализъм. Тяхното кредо е българските държавни граници да са идентични с етнографските, като за фашистките формации Сан-Стефанският идеал не е пределен. “Обединението” от 1941 г. за тях е “частично”. Земеделците търсят алтернатива в различни форми на федерация — на южните славяни (т. е. по етнически принцип) или, чисто хипотетично, в Балканска федерация. Срещат се, разбира се, и земеделски среди, които стоят на официалните позиции по националния въпрос (т. е. чрез мирна ревизия към национално обединение). Комунистическата формула, претърпяла тактически промени през годините на Втората световна война, но по съдържание останала непроменена е в разбирането, че българската буржоазия води завоевателна политика, че буржоазният национализъм е насочен срещу трудещите се от всички страни, че пътят на федерацията е най-удачният. Крайна форма на интернационалистическото разбиране на комунистите е спуснатата от Москва постановка за самоопределяне на нациите, което включва не само македонска и тракийска, но и добруджанска.

Колкото и да са остри критиките на авторитарните и тоталитарни среди срещу българските политици, партии и правителства по отношение националния въпрос, толкова в практически план и авторитаристи, и фашисти се въздържат от лансиране на алтернативни проекти за решаване на проблема

и застават действително на официалните позиции на мирна ревизия, които, формулирани още по времето на режима на Стамболийски, проявяват удивителен континуитет до пролетта на 1941 г.

В пряка връзка с националния въпрос е и **отношението към миналото** на отделните алтернативни потоци. Независимо от пъстротата на оценките по отношение на отделни събития (особено от по-близкото минало като например войните от второто десетилетие на века и ролята на Цар Фердинанд в политическия живот), всички проявяват удивително единодушие, възприемайки идеалите на Възраждането за свое кредо. Възрожденските “завети” са официална догма на властващата авторитарна идеология; на делото на възрожденските революционери, църковни дейци и просветители се позовават и фашисти, и земеделци, и комунисти. Впрочем, за земеделците отношението към миналото е по-опосредствано, докато за крайната левица и крайната десница историята е важен пропаганден елемент, съществена част от идеологията им, обогатява системата от политически митове, които те поддържат. Чрез умелото възприемане на възрожденския идеал управляващият авторитаризъм не позволява на другите алтернативни потоци да създадат съпернически му исторически модели.

Монархическите, респективно републиканските чувства не са съществен елемент за типологизирането на алтернативните потоци. Ако до кулминацията в политическата криза (1925 г.) земеделци и комунисти проповядват активно (макар и в определени моменти) републиканските си възгледи, от втората половина на 20-те години насетне алтернативата монархия-република слиза от политическата сцена. Нещо повече, тя не се изразява официално до края на разглеждания период (като изключим някои пропагандни формулировки на кръга около д-р Г. М. Димитров след март 1941 г. и комунистическата пропаганда след юни 1941 г. в страната и чрез задграничните радиостанции). Републикански настроените среди са преди всичко комунстическите, отчасти земеделските и някои от тоталитаристките групировки. В отделни моменти и ратници, и легионери изразяват, макар и много съдържано, републикански разбирания. По типология тоталитарното движение (т. е. българският фашизъм) клони към републиканската форма (“водачът” не е монарх!), но ред специфики в общата политическа ситуация (например ролята на монарха като неоспорим лидер на авторитарния непартиен режим, изборът на Третия райх в полза на Цар Борис III, а не на фашистките формации и техните водачи) съдържат републиканизма на българските тоталитаристи. Специфично обаче е и създаването на републиканско лоби сред някои интелектуалци и военни (представители на “Звено” и на Военния съюз), свързано повече с лични сантименти, отколкото с оформена републиканска концепция.

Външнополитическата ориентация на алтернативните потоци е плод на

много сложни влияния, за да може да бъде разгледана еднолинейно. Най-общо може да се приеме, че авторитарният поток симпатизира на авторитарни форми на управление в Полша, Австрия, Кемалисткия режим в Турция, ползва примери от практиката на Третия райх, фашистка Италия и СССР. Прогерманската ориентация на авторитаризма е плод на прагматичност, а не толкова на идейна близост. При фашистките сили нещата са много ясни: симпатията е силно изразена, влиянието на националсоциализма — подавяващо, а оттук и пълното обвързване с външната политика на Берлин. Също така прозрачни са тенденциите при комунистите, които най-малкото по силата на обвързаността си с Коминтерна са абсолютно верни на решенията на Москва. Не могат да се поставят под съмнение симпатиите на земеделците към страните на “западните демокрации” — Англия и особено Франция, към славянските държави, но в определени случаи и към СССР. Някои от земеделските фракции се влияят силно както от своите идейни позиции, така и от други обвързаности с отделни западни държави. По отношение на фашистка Италия и Третия райх с минимални личностни изключения БЗНС заема напълно отрицателна позиция.

Към малцинствата отношението на алтернативния спектър е толерантно с изключение на неприкрития антисемитизъм във фашистките среди, принесен след 1941 г. в авторитарния лагер. Фашизираните интелегентски и политически групи възприемат изцяло от нацистката пропаганда антисемитски схеми и твърдения. В отделни случаи расистки разбирания се разпространяват и по отношение на някои балкански народи, но съвсем рядко. На антирасистки позиции застават земеделците, а комунистите дори използват антирасистките протести за пропагандиране на антифашистката си платформа.

* * *

Вниманието, което отделям на алтернативните потоци, се обуславя от тяхната роля в политическия живот, БЗНС (респективно земеделското движение) в по-малка или по-голяма степен е изразител на интереси на най-голямата социална група на българското общество (около 78 % към началото на Втората световна война от населението живее на село), а БЗНС е и най-масовата политическа формация в страната (с два периода на възход — по време на самостоятелното управление и при кабинета на “Народния блок” и в щастливите си години достига общо до 300 хиляди члена — феноменален резултат за тогавашните констелации!). Формацията в различните ѝ фракции е уважавана както от буржоазнодемократичните сили, така и от комунистите, а и от авторитарния режим (до 1938 г.).

Комунистическото движение по силата на своята интернационална обвързаност, конспиративна практика, строга дисциплина и щедра подкрепа

от Москва представлява на моменти немалка заплаха за управляващите, а винаги е едно ядро, около което могат да се групират крайнолевите недоволстващи елементи (включително не бива да се пренебрегва системната гравитация на част от БЗНС към комунистически пароли и дори сътрудничество). Най-сетне, комунистите стават желан партньор и на буржоазнодемократичната опозиция в борбата срещу кабинетите на Кьосеиванов.

Авторитарният поток заслужава особено внимание, защото най-точно изразява общото недоволство на буржоазните и особено на дребнобуржоазните среди от политическата система, от партийния модел и парламентаризма. Той канализира критиките към държавата, страха от кризата, стремежът да се постигне социална стабилност. Обединявайки разнородни среди, авторитарното движение успява да включи в себе си представители на утвърдената интелигенция (“Звено”) и на т.нар. “трето поколение”, т. е. младата, току-що навлизаща в живота интелигенция (например от формациите “Млада България”, “Нация и политика”, Българският младежки съюз “Отец Паисий”), които изграждат елита на авторитарния режим от май 1934 г. насетне. Авторитарните схващания залягат в основите на една официална идеология, чиито водещи елементи са: национализъм, утвърждаване ръководната роля на държавата над всичко; социална справедливост като израз на отношенията работодатели-работници; единение на обществото по всички главни вътрешно и външнополитически проблеми; мирна ревизия на Ньойския договор и постигане на национално обединение, а дотогава — грижи за българските малцинства зад граница⁹.

Условно разглеждам авторитарния поток през целия период на съществуването му като алтернативен. Това се налага поради липсата на изследвания, които да покажат какво е, в едри щрихи, разпределението на силите в обществото след 1934 г., т. е. доколко авторитарният режим получава своя масова база или традиционният буржоазнодемократичен поток (и привържениците на забранените буржоазни партии) преобладават.

От средата на 30-те години, т. е. от времето, когато авторитарната алтернатива се превръща в политическа ръководна линия, буржоазната демокрация е алтернативна на авторитаризма, което по силата на горното ограничение е твърдение, нуждаещо се от доказателство, и остава извън рамките на настоящата статия.

Също от средата на 30-те години от традиционния авторитарен поток изкристализира фашистката (тоталитарната) алтернатива. Нейната подчиненост, изземването на някои нейни лозунги от авторитарния режим, както и ред други фактори не позволяват да я определим като основна алтернатива, поне до навечерието на Втората световна война. От тогава насетне съществува и тоталитарна алтернатива, която обаче в много пунктове подкрепя или следва управляващия авторитаризъм.

Във връзка с типологията на основните политически потоци трябва да се отбележи, че буржоазнодемократичното направление от 1934—1944 г. има твърде много допирни точки със земеделското и дори комунистическото движение (антирасизъм, схващания в областта на външната политика и др), но и близост с режима (главно в областта на някои идеи). За преобладаващата част от лидерите на буржоазнодемократичния поток (известен и под наименованието “нефашистка буржоазна опозиция”) алтернатива на авторитаризма е възстановяване на статуквото от преди 19 май 1934 г. Констатациите на тези среди, че партиите наистина били в криза, а парламентаризмът проявил недъзи, не водят до корекции в техните разбирания. Буржоазнодемократичният фронт не дава алтернативни проекти на премахнатото през май 1934 г. статукво. Затова свидетелстват и материалите на “Петорката” и по-сетне на “Петнадесеторката”, в които се иска възстановяване на демокрацията, парламентаризма, конституцията, приобщаване на народа към управлението, но не се отива до по-далечни демократични представи.

Политическите потоци в разглеждания период се характеризират с партикуларизъм, вътрешна динамика, сложни приливи и отливи. В тях участват два основни типа организации и политически партии (БЗНС, БКП, респективно Работническата партия, НСД на Ал. Цанков и др.), и формации, които са от типа “движение” — родозащитническото, легионерското, ратническото или представляват малобройни “политически” или “идейни” кръгове — “Звено”, “Млада България”, “Нация и политика”, “Българска орда”. Формално по-сложен е случаят с партиите на Кунчев, Сталийски или Съюзът на българските фашисти, които претендират, че не са традиционни партии, а движения от фашистки тип. Доколкото техните структури не се развиват, всяка прибързана характеристика би била недостоверна. Ето защо тях можем да окачествим като фашистки политически организации (от типа “партия-движение”). Що се отнася до Българския младежки съюз “Отец Паисий”, тук имаме случай на идейна, с пропагандни цели, сравнително масова организация, която едва в края на съществуването си проявява някакви определени политически амбиции.

Съществен въпрос по отношение на политическите потоци е въпросът, за тяхната численост (брой на членовете на влизащите в тях организации на симпатизантите им като цяло). На този въпрос практически не е възможно да се отговори, поне на този етап на исторически изследвания. Авторитарните формации варират от многочислени движения (Съюза “Българска родна защита”, отчасти БНС “Кубрат”) до групи с численост между 200 и 1000 души — “Звено”, “Млада България”, “Нация и политика”. Тоталитаристките движения са по принцип (като изключим ранните фашистки формации — на Сталийски, Кунчев, Съюза на Митаков) масови — НСД на Цанков с близо 100 000 члена, Съюза на българските национални легиони (към 50 хиляди).

Аграрната алтернатива се движи в монолитния си вид към 120 хиляди души (преди 9 юни) и към 300—350 хиляди в началото на 30-те години, но разпръснати в около 7 фракции. Комунистическото движение (БКП, РП и РМС) като цяло не надхвърлят заедно 30 хиляди души, чиято активност обаче е удивителна. Едно сравнение по организационни методи между БЗНС и Комунистическите организации показва, че действително не количеството, а качеството (т. е. организацията) имат решаващо значение.

Между политическите потоци има взаимно преплитане, протичат процеси на еволюция. Достатъчно е да се отбележи преминаването на лица и дори обособени групи от буржоазнодемократичния поток към авторитарния, а от последния — в една посока към фашисткия и в друга — към крайната левица (макар и само като коалиционни партньори на комунистите например в рамките на ОФ). Ако минимална част от земеделците се приобщава към авторитаризма, а единици влизат във фашистки формации, то твърде голяма е масата, ориентирана към сътрудничество и единодействие с комунистите. Процесът на отливане от БЗНС към лявото течение е през 1923—1925 г. и след края на 30-те години.

Най-сетне трябва да се отговори на въпроса кои от алтернативните потоци играят движеща роля и в какви моменти от развитието на страната между 1918 и 1944 г.? Доминираща тенденция е авторитарната, чийто поток от втори по значимост в началото на 20-те години се утвърждава още непосредствено след 9 юни 1923 г., за да се превърне в управляващ от май 1934 г. насетне. Земеделският поток, от водещ безспорно до преврата на 9 юни, заема второ място по значение почти до края на 30-те години. Третата алтернатива — комунистическата, (на трето място в началото на 20-те години и на второ — непосредствено след Първата световна война, следвайки неотклонно БЗНС) става доминираща в годините на Втората световна война, като се превръща в ядро, около което се обединяват както противниците на авторитарния режим, така и недоволните от буржоазната демокрация лявоориентирани слоеве. Тоталитарната алтернатива, винаги държана в подчинено положение от авторитарния режим, преживява период на активност и подем около 1941—1942 г. (в апогея на германския “антиболшевишки подход”), за да навлезе бързо в упадък още от началото на 1943 г.

Накратко — трите водещи алтернативни потока — авторитарният, аграрният и комунистическият нанасят сериозен удар на буржоазната демокрация. За междувоенния период водеща (с постепенно засилване) става авторитарната алтернатива. Активна, но без особено значение до 1941 г. е комунистическата, а значителна чрез своята членска маса и привърженици, но намираща се в латентно състояние (след 1925 г.) е аграрната (земеделската).

БЕЛЕЖКИ

¹ Най-общо вж.: **Георгиев, В.** Развитие на политическата система на България (1918—1944 г.). — В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. I. С., 1981, с. 291—317; **Димитров, Ил.** Тенденции и основни политически сили в българското общество през Втората световна война. — В: Първи конгрес на Българското историческо дружество. Т. I. С., 1972, с. 661—664; **Моето определение на потоците през Втората световна война: N. Poppetrov.** Faschismus in Bulgarien. Geschichte und Geschichtsschreibung. — Südost-Forschungen. Bd. XLI. 1982, S. 209.

² Най-общо: **Поппетров, Н.** Болгарский фашизм в балканском и европейском контексте (Краткое историографическое обозрение и опыт построения модели). — Bulgarian Historical Review, 1993, № 1, с. 146—174.

³ **Принципите на БЗНС.** С., 1919; **Стамболийски, Ал.** Избрани произведения. С., 1980; **БКП** в резолюции и решения. Т. II—III. С., 1954; Вж. **Георгиев, В.** Народният сговор 1921—1923. С., 1989, (за Цанков с. 101).

⁴ **Бобев, Б.** Записки по история на България 1878—1944. С., 1992, с. 113—118; **Василев, В.** Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991.

⁵ **Поппетров, Н.** Авторитаризъм-фашизъм. Към модела на политическото развитие на България 1918—1944 г. — В: Нови прочити по българска история. С., 1994, (под печат).

⁶ Бележите на авторитаризма, тоталитаризма (респ. фашизма) и ограничаването им у: **Nohlen, D.** (Hg.) Wörterbuch Staat und Politik. München, Zürich, 1991, S. 35—38, 135—139, 708—711. Общата обстановка вж. у: **Попов, Ст.** Безсъници. С., 1992.

⁷ Обобщенията в настоящата работа са направени по материали от: **Сборник** от всички окръжни и упътвания на Съюза “Българска родна защита”. С., 1928; **Програма, устав и лозунги** на Националната задруга фашисти. С., 1933; **Дочев, Ив.** Кой сме ние и за какво се борим. Варна., 1938; списанията **Звено** (1928—1934), **Млада България** (1932—1935), **Нация и политика** (1934—1937), **Мош** (1933), **Възход** (1935), **Начало** (1939—1940), **Труд и вяра** (1939—1940); вестниците: **Прелом** (1930—1939), **Народен водач** (1940—1941), **Български фашист** (1929—1931), **Атака** (1932—1934), **Възраждане** (1931—1934), както и по материалите от библиотека “Народно Възраждане”, С., 1934—1935 (№№ 1—18).

⁸ **Геновски, М.** Общественост и култура. С., 1938; **Цанков, Ал.** Трите стопански системи. Капитализъм, комунизъм и националсоциализъм. С., 1942.

⁹ **Попов, Ст.** Третото поколение. — В: **Попов, Ст.** Българската идея. Мюнхен., 1981, с. 9—27; **Сравни с: Казасов, Д.** Звено без грим. С., 1936; **Също: Силвенев, К.** Новите социални движения в Европа (Национален солидаризъм). С., 1932; **Калфов, Хр.** Новото време и народните движения. Фашизъм, хитлеризъм, деветоюнство. С., 1934 и др.